

حاشا لله
يا حمزة بن عبد المطلب



وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

پژوهشکده تاریخ

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته تاریخ ایران دوره اسلامی

مناظرات مسلمانان با اقلیت‌های دینی در عصر اول عباسی

استاد راهنما

دکتر سیدمحمد رحیم ربانی‌زاده

استاد مشاور

دکتر نیره دلیر

پژوهشگر

زهره پرنیان

اردیبهشت ماه ۱۳۹۶

سپاسگزاری

اکنون که به یاری پروردگار مهربان مقطع کارشناسی ارشد را به پایان رسانده‌ام بر خود فرض دانسته تا از اساتید و بزرگواردانی که من را در این راه یاری نمودند کمال تشکر و قدر دانی را به جای آورم. استاد بزرگوارم جناب آقای دکتر سید محمد رحیم ربانی زاده که با راهنمایی‌های دلسوزانه و پربارشان بنده را از ابتدا تا انتهای تدوین این اثر یاری نمودند. استاد مهربانم سرکار خانم دکتر نیره دلیر که مشاور این اثر را بر عهده داشتند و نظرات و رهنمودهایشان بسیاری از مشکلات و مسائل پیش‌رویم را برایم هموار نمودند. استاد گرامی جناب آقای دکتر عباس احمدوند که داوری این اثر را عهده‌دار بودند و با نظرات مناسب و دقیقشان سهم بسزایی در رشد این پژوهش داشتند. تشکر می‌نمایم.

همچنین از ریاست محترم تحصیلات تکمیلی جناب آقای دکتر عبدالرحمن حسنی فر که با فراهم نمودن شرایط مناسب برای تحقیق و پژوهش به تدوین این اثر یاری نمودند. در پایان از ریاست و تمامی کارکنان محترم کتابخانه پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی به خاطر همکاری‌های مناسبشان در طول مدت تحقیق و پژوهش این اثر قدردانی می‌نمایم.

تقدیم

خدای را بسی شاکرم که از روی کرم، پدر و مادری فداکار نصیبم ساخته تا در سایه درخت پربار وجودشان بیاسایم و از دیشه آنها شاخ و برگ گیرم و در سایه وجودشان در راه کسب علم و دانش تلاش نمایم. والدینی که بودنشان تاج افتخاری است بر سرم و نامشان دلیلی است بر بودنم. چرا که این دو وجود، پس از پروردگار، مایه هستی‌ام بوده‌اند دستم را گرفتند و راه رفتن را در این وادی زندگی پر از فراز و نشیب آموختند. آموزگاران که برایم زندگی، بودن و انسان بودن را معنا کردند.

اکنون ماحصل تلاش‌هایم را تقدیم به وجود با ارزششان می‌نمایم....

سده‌های نخست هجری دوره‌ی گسترش جغرافیایی و فتوح عرب‌های مسلمان در نقاط مختلف بود. دورانی که خلفا همواره بر قلمروی خود می‌افزودند و گسترش قلمرو اسلامی، موجب تنوع جمعیتی و دینی جامعه اسلامی و مناسبات نزدیک مسلمانان و غیر مسلمانان با یکدیگر گردید. به علت آشنایی مسلمانان با تمدن‌های هلنی، ایرانی، هندی و اندیشه‌های مسیحی، زرتشتی، مانوی، بودایی و برهمایی، مناقشات درون دینی نیز، چالش‌های زیادی میان مسلمانان و ادیان غیر اسلامی ایجاد کرد. هرچه بر وسعت قلمرو عرب‌های فاتح افزوده می‌شد، تنوع افکار و ادیان نیز بیشتر خودنمایی می‌کرد. از سویی حضور پیروان دیگر ادیان با باور و عقاید مختلف رویارویی و بحث آنان را با مسلمانان اجتناب‌ناپذیر می‌نمود. علاوه بر این آموزه‌ها و تعالیم موجود در دین اسلام نیز از بحث و گفتگو پیرامون مسائل مختلف استقبال می‌نمود و توجهی که خلفا به ویژه مامون (۲۱۸-۵۱۹۸ه) به جلسات بحث و گفتگو داشتند و آن را با هدفی خاص برگزیده بودند و به حمایت از آن می‌پرداختند سبب رونق و رواج مناظرات در میان مسلمانان و اقلیت‌های دینی حاضر در جامعه اسلامی آن‌روز شد. این پژوهش مناظرات مسلمانان و اقلیت‌های دینی در عصر اول عباسی به‌ویژه در زمان مامون را مورد بحث و بررسی قرار می‌دهد تا نقش دستگاه حکومت در برگزاری مناظرات و هدف برگزاری این جلسات از سوی دستگاه خلافت را مورد بحث قرار دهد و به این پرسش که هدف دستگاه خلافت از روی‌آوری به مناظرات چه بوده است پاسخ دهد. یافته‌ها حاکی از آن است که یکی از مهمترین اهداف دستگاه خلافت به‌ویژه مامون از روی‌آوری به مناظرات مبارزه و برخورد با اهل کتاب بوده است و مناظرات را به عنوان روشی جهت انجام این هدف انتخاب و به کار گرفت. پژوهش بر پایه روش تجزیه و تحلیل داده‌ها و روش معمول در پژوهش‌های تاریخی در پی آنست تا با بررسی و بیان محتوای این مناظرات از منظر تاریخی و توجه به زوایای مختلف مجالس مناظره به سوال پیش رو پاسخ دهد. یافته‌ها حاکی از آن است که روی‌آوری خلفا به ویژه مامون به مناظرات برای سرکوب و غلبه بر اهل کتاب بود که در فضایی به دور از اصول و شرایط مناسب و یکسان برای همه طرفین در مناظره انجام می‌شد.

واژه‌گان کلیدی: مسلمانان، مناظرات، اهل کتاب، عصر اول عباسی، مامون.

فهرست مطالب

پیشگفتار.....	۱
فصل اول کلیات تحقیق.....	۳
۱-۱ مساله پژوهش:.....	۴
۲-۱ عنوان پژوهش	۴
۳-۱ قلمرو پژوهش	۵
۴-۱ اهمیت و ضرورت پژوهش	۵
۵-۱ اهداف پژوهش	۵
۶-۱ سوالات پژوهش	۵
۷-۱ فرضیه‌های پژوهش	۶
۸-۱ روش انجام پژوهش	۶
۹-۱ ادبیات تحقیق	۶
۱-۹-۱ پیشینه موضوع پژوهش	۶
۱-۹-۱-۱ کتب:	۷
۲-۹-۱-۱ مقالات:.....	۹
۳-۹-۱-۱ پایان نامه:.....	۱۱
۱۰-۱ بررسی و معرفی منابع و مأخذ	۱۱
۱-۱۰-۱ منابع تاریخی.....	۱۱
۲-۱۰-۱ منابع حدیثی و کلامی.....	۱۵
۳-۱۰-۱ منابع اعتقادی.....	۱۶
۱۱-۱ ساختار تحقیق	۱۸
۱۲-۱ تعریف مفاهیم	۱۸
فصل دوم.....	۲۲
پیشینه تاریخی مناظرات با اقلیتهای دینی تا سال ۱۳۲۰ق.....	۲۲
۱-۲ مروری بر سیر تاریخی مناظرات میان ادیان در ایران و اسلام	۲۳
۱-۱-۲ مناظرات میان ادیان در ایران	۲۳
۲-۱-۲ مناظرات میان مسلمانان و ادیان در سرزمین اسلام	۲۶
فصل سوم.....	۳۳

۳۳ مناظرات در زمان عباسیان و محورهای مناظرات
۳۴ ۱-۳ عصر اول عباسی و مناظرات (۲۳۲ه.ق/۸۴۷م-۱۳۲ه.ق/۷۵۰م)
۳۶ ۳-۳ محتوا و محورهای اصلی مورد بحث در مناظرات
۳۷ ۱-۳-۳ توحید، ذات و صفات خدا
۴۲ ۲-۳-۳ فضایل حضرت محمد، نبوت ایشان و بشارت آن در انجیل و تورات
۴۵ ۳-۳-۳ حضرت عیسی(ع) تولد و نبوت ایشان، انجیل و حواریون مسیح
۴۸ ۴-۳-۳ اختلاف در اعمال و انجام عبادات در ادیان مختلف
۵۱ ۵-۳-۳ تناسخ ارواح
۵۴ ۶-۳-۳ آفرینش ابلیس و عملکردهای شیاطین
۵۶ ۷-۳-۳ حقیقت جسم و روح انسان
۵۸ ۸-۳-۳ بهشت و متعلقات آن
۶۲ ۹-۳-۳ ابهام در برخی از آیات قرآن
۶۴ ۱۰-۳-۳ احکام
۶۷ فصل چهارم
۶۷ روشها و مبانی مورد استفاده در مناظرات
۶۸ مدخل
۶۹ ۱-۴ اتخاذ و بکارگیری دلایل عقلی و منطقی
۷۱ ۲-۴ بهره‌گیری از آیات قرآن
۷۴ ۳-۴ استفاده از مسلمات اهل کتاب و استناد به آنها
۷۸ ۴-۴ استفاده از تمثیل و تشبیه
۸۲ فصل پنجم
۸۲ هدف، عملکرد و نقش دستگاه حکومت در شکل‌گیری و برگزاری مناظرات
۸۳ مدخل
۸۳ ۱-۵ خلفای نخستین عباسی و اهل کتاب
۸۷ ۲-۵ شیوه مامون در برخورد با اهل کتاب
۸۷ ۱-۲-۵ مناظرات به مثابه تحکیم سلطه خلیفه
۹۰ ۲-۲-۵ سیاست دوگانه مامون نسبت به مناظره‌کنندگان
۹۴ ۳-۲-۵ فضای نابرابر در برگزاری مناظرات

۹۷.....	۴-۲-۵ زور و اجبار اهرمی برای تحمیل خواسته های خلیفه.....
۹۹.....	۵-۲-۵ خود رای بودن در برخورد با اهل کتاب.....
۱۰۱.....	۳-۵ خلفای بعد از مامون و مناظرات
۱۰۴.....	نتیجه گیری
۱۳۴.....	منابع و ماخذ.....

پیشگفتار

گفتگو، مناظره و احتجاج از همان آغاز آفرینش از اساسی‌ترین ابزارهای ارتباط جمعی انسان‌ها برای تبادل نظر بوده است. این ابزار بهترین و مناسب‌ترین روشی است که از رهگذر آن می‌توان به نقطه نظرها و فراز و فرود اندیشه‌ها و عقاید پی‌برد، همچنین به تفاهم و هم‌گرایی بیشتر میان آنها دست یافت، تاریخ ادیان توحیدی نشان می‌دهد که پیامبران بزرگ الهی نیز همواره در موقعیت‌های گوناگون تبلیغی از این روش بهره‌های فراوانی برده‌اند به‌طوری‌که مناظرات آنها با کافران قوم و مخالفان فکریشان در قرآن موجود می‌باشد، علاوه بر مناظرات موجود در قرآن در منابع تاریخی نیز گزارش مناظرات در میان پیامبران با پیروان دیگر ادیان موجود است که از آن میان می‌توان به مناظرات پیامبر اسلام با اهل کتاب اشاره نمود. در دوران بعد از ایشان و به سبب گسترش قلمرو جغرافیایی مسلمانان و قرار گرفتن پیروان دیگر ادیان در شمار ساکنین سرزمین‌های اسلامی و رواج اندیشه‌های آنان در میان مسلمانان و آشنایی آنان با عقاید یکدیگر بحث و مناظره در میان این گروه‌ها را به امری اجتناب‌ناپذیر مبدل کرده بود. از جمله این مناظرات، مجالس بحث و گفتگوی انجام شده در عصر اول عباسی می‌باشد که نسبت به دوره‌های پیش از خودشان با رواج و رونق بسیاری همراه گشته بود. به‌ویژه این رونق و رواج را در عصر خلافت مامون مشاهده می‌نماییم که با اهداف متفاوتی به حمایت از این جلسات می‌پرداخت. در این اثر مناظرات انجام شده میان مسلمانان با اقلیت‌های دینی زرتشتی، مانوی، یهودی و مسیحی در عصر اول عباسی مورد پژوهش و بحث قرار داده شده است. پژوهش پیش رو شامل پنج فصل و نتیجه‌گیری به این ترتیب می‌باشد. فصل اول کلیات پژوهش شامل مساله و دغدغه اصلی پژوهشگر، سوالات، فرضیات، روش انجام کار، پیشینه تحقیق، قلمرو زمانی و مکانی موضوع و بررسی و نقد منابع می‌باشد. فصل دوم پیشینه تاریخی مناظرات در ایران و اسلام تا زمان عباسیان را شامل می‌شود. فصل سوم ابتدا عصر اول عباسی و زمینه‌های شکل‌گیری مناظرات، مبانی و اصول علم مناظره و مهمتر اینکه محورهای اصلی مورد بحث در میان طرفین را به بحث و ارائه گذاشته است. در فصل چهارم نگارنده روش‌های به‌کارگرفته شده توسط مناظره‌کنندگان در مجالس بحث و گفتگو را مورد تحقیق و پژوهش قرار داده است. در فصل پنجم برخورد خلفای عباسی با اهل کتاب، مناظرات انجام شده در زمان آنها به ویژه مامون، هدف آنها از روی آوردن به مناظرات، شیوه برخورد مامون با اهل کتاب در جلسات مناظره و جو و شرایط مجالس مناظره را مورد بحث قرار داده است و پس از اتمام این فصل در بخش پایانی اثر به نتیجه‌گیری و ارائه یافته‌ها و دستاوردهای تحقیق پرداخته شده است. اما از آنجایی که در خصوص مناظرات مسلمانان با اقلیت‌های دینی منابع خاصی در دست نیست یافتن اطلاعات و داده‌های مورد نیاز با دشواری بسیاری همراه بود و همین امر مدت زمان بسیاری را برای یافتن داده‌ها و شناسایی منابع به خود اختصاص داد از طرفی به‌خاطر ماهیت موضوع

نگارنده نیازمند بررسی منابع مختلف اعم از تاریخی، کلامی، فلسفی، جغرافیایی، ادبی و همچنین مراجعه به مراکز اقلیت‌های مورد بحث برای یافتن منابعی از آنان جهت استفاده در این اثر بود و همین امر نیازمند مراجعه به مراکز اداری و سازمانی مرتبط جهت اخذ معرفی نامه برای مراجعه به کتابخانه‌ها و مراکز فرهنگی این اقلیت‌ها در کشور بود به طوری که مرداد ماه را صرف مراجعه به این مراکز و جستجو در میان منابع آنها برای یافتن اطلاعات و داده‌های مورد نیاز نمودم که متأسفانه تنها در کتابخانه زرتشتیان موفق به یافتن اطلاعاتی شدم. پس از یافتن اطلاعات به سبب اینکه بخش اعظم منابع به زبان عربی بودند و ترجمه‌ای هم صورت نگرفته بود زمان بسیاری نیز صرف ترجمه این متون شد و در نهایت با همراهی اساتید راهنما و مشاورم با وجود همه مسائل و مشکلات پیش رو موفق به اتمام پژوهش شدم هرچند بی‌شک این اثر خالی از ضعف و کاستی نیست و لازم است بابت این امر از تمامی مخاطبان و خوانندگان پوزش بطلبیم اما امیدوارم اثر راهشگای کسانی که علاقمند به پژوهش در این حیطه می‌باشند، گردد.

فصل اول

کلیات تحقیق

۱-۱ مساله پژوهش:

سده‌های نخست هجری دوره‌ی گسترش جغرافیایی و فتوح عرب‌های مسلمان در نقاط مختلف بود. دورانی که خلفا همواره بر قلمروی خود می‌افزودند و در حقیقت غالب و مغلوب در حال ارزیابی همدیگر بودند و گسترش قلمرو اسلامی، موجب تنوع جمعیتی و دینی جامعه اسلامی و مناسبات نزدیک مسلمانان و غیر مسلمانان با یکدیگر گردید. از رهگذر این مناسبات و آشنایی مسلمانان با تمدن‌های هلنی، ایرانی، هندی و اندیشه‌های مسیحی، زرتشتی، مانوی، بودایی و برهمنایی، در کنار مناقشات درون دینی، چالش‌های زیادی میان مسلمانان و ادیان غیر اسلامی ایجاد شد. هرچه بر وسعت قلمرو عرب‌های فاتح افزوده می‌شد، تنوع افکار و ادیان نیز بیشتر خودنمایی می‌کرد. این امر با تاسیس بیت الحکمه در زمان هارون (۱۹۳-۱۷۰هـ) و ترجمه کتب از زبان‌های دیگر و رواج آنها در جامعه موجب آشنایی هرچه بیشتر مسلمانان با باورهای فکری- فلسفی و دینی دیگر مردمان گشت و آنها را در فضایی قرار داد که به بحث و گفتگو با دیگر فرق دینی پرداختند. آموزه‌ها و تعالیم دین اسلام نیز از بحث و گفتگو پیرامون مسائل مختلف استقبال می‌نمود و همین امر در کنار توجهی که خلفا به ویژه مامون (۲۱۸-۱۹۸هـ) به مناظرات داشتند سبب رونق این جلسات می‌شد. پیروان دیگر ادیان در گفتگو با مسلمانان در خصوص اسلام و آموزه‌های آن در فضایی که مسلمانان ایجاد کرده بودند به بحث و نظر می‌پرداختند این امر به همراه علاقه برخی از خلفای وقت به مجالس بحث و مناظره باعث رشد و گسترش هرچه بیشتر آنان گردید. گرچه هدف از انجام مناظرات و روی‌آوری به آن را نمی‌توان تنها ناشی از دلایل ذکر شده در پیش دانست بلکه بایستی نگاه و تاملی در هدف و مقاصد نهفته در پشت صحنه برگزاری این جلسات نمود تا ناگفته‌ها و شاید نیات و مقاصد اصلی از برگزاری این جلسات را به دست آورد. این پژوهش برآنست تا با بررسی و بیان محتوای و دقت و توجه در شرایط برگزاری این جلسات نقش دستگاه حکومت در برگزاری مناظرات و هدف نهفته در پشت‌پرده برگزاری این جلسات از سوی دستگاه خلافت را مورد بحث قرار داده و به این پرسش که هدف دستگاه خلافت از روی‌آوری به مناظرات چه بوده است پاسخ دهد.

۱-۲ عنوان پژوهش

مناظرات مسلمانان با اقلیت‌های دینی (مسیحیان، یهودیان، زرتشتیان و مانویان) در عصر اول عباسی.

۱-۳ قلمرو پژوهش

الف) قلمرو مکانی: شرق خلافت اسلامی.

ب) قلمرو زمانی: (۲۳۲-۱۳۲ هجری).

ج) قلمرو موضوعی: مناظرات مسلمانان با دیگر ادیان یا اقلیت های دینی.

۱-۴ اهمیت و ضرورت پژوهش

با توجه به اینکه تحقیق و پژوهش های علمی و دانشگاهی در رابطه با بحث مهم و پر محتوای مناظرات مسلمانان با اقلیت های دینی با مساله مطرح شده در این پژوهش، انجام نشده است لذا این پژوهش به منظور واکاوی و بررسی این موضوع مهم از منظر تاریخی می پردازد تا ضمن معرفی جلسات مناظره و محورهای آن، به این مهم دست پیدا کند که به کارگیری مناظرات تا چه اندازه مهم و نتیجه بخش بوده است.

۱-۵ اهداف پژوهش

مهم ترین هدف هر پژوهش تاریخی روشن ساختن مسائلی است که تاکنون در تاریخ مورد غفلت واقع شده و یا به طور جدی به آن پرداخته نشده است. نگارنده این پژوهش در پی آن است تا از میان منابع و داده های تاریخی مناظرات مسلمانان با اقلیت های دینی را مورد تحقیق و پژوهش قرار دهد و به پاسخ این مساله که هدف و مقاصد دستگاه خلافت نسبت به مناظرات و مناظره کنندگان چه بوده است، دست پیدا نماید.

۱-۶ سوالات پژوهش

با توجه به محتوای مناظرات موضوع و محورهای اصلی مطرح شده و مورد بحث در مناظرات چه بوده است؟

مبانی و روش های مورد استفاده طرفین برای اثبات درستی و حقانیت گفته های خود چه بود؟

دستگاه حکومت در شکل گیری، استفاده و برگزاری مناظرات چه عملکرد، نقش و هدفی داشت؟

۱-۷ فرضیه‌های پژوهش

فرضیه اول: به نظر می‌رسد با توجه به محتوای مناظرات محورهای اصلی مورد بحث در مناظرات عبارت بودند از: بحث درباره‌ی ذات خداوند، یگانه بودن خدا، تناسخ ارواح، آفرینش و ادراهی امور، پیامبری حضرت محمد و بشارت آن در انجیل و تورات، ابهام در خصوص برخی آیات قرآن، تفاوت عبادت در میان پیروان ادیان مختلف، آفرینش نور و ظلمت، اعتقاد به خدا بودن مسیح بوده است.

فرضیه دوم: با مطالعه و بررسی محتوای گفتگوها این فرض مطرح می‌شود که روش آنها بکارگیری دلایل عقلی، توسل به مباحث فلسفی بخصوص در باب آفرینش هستی، بهره جویی از آیات قرآن و انجیل و تورات، استناد به باورها و نصوص مورد قبول طرفین بوده است.

فرضیه سوم: با توجه به اطلاعات و داده‌های تاریخی این فرض مطرح می‌شود که دستگاه حاکمه و خلفای به‌ویژه مامون به وسیله مناظرات و استفاده از این روش سعی داشتند با اهل کتاب به مبارزه پردازند اما مبارزه و غلبه‌ای که با عنوان نبرد اندیشه‌ای شکل داده بودند تا در دراز مدت نیز اثرات آن باقی بماند. از این رو این مجالس را در دربار خود برگزار و گاه خود نیز در آن شرکت می‌جست.

۱-۸ روش انجام پژوهش

با توجه به مساله، سوالات و فرضیه‌های مطرح شده این پژوهش به روش تجزیه و تحلیل داده‌ها و روش معمول در پژوهش‌های تاریخی انجام می‌شود. اطلاعات و داده‌های مورد نیاز، نیز از طریق روش تحقیق تاریخی با مراجعه به منابع باقیمانده از آن زمان و فیش برداری و تحلیل داده‌های آنها تبیین می‌شود.

۱-۹ ادبیات تحقیق

۱-۹-۱ پیشینه موضوع پژوهش

در سده‌های نخست اسلامی با توجه به آشنایی مسلمانان با دیگر ادیان تفکرات و باورهای جدید در رابطه با خداوند و انسان و... زمینه ساز فضای بحث و گفتگو و مناظره میان مسلمانان یا به تعبیری پیروان اسلام با دیگر ادیان شد، که اوج آن در زمان مامون خلیفه عباسی بوده است. اخبار و اطلاعات مر بوط به این مجالس و مباحث به صورت جسته و گریخته در منابع آن زمان آمده است، لیکن در

زمان های بعد و به تعبیری در دوران معاصر تحقیقات جدید اعم از کتاب، مقاله و... نیز به این مباحث پرداخته اند که در اینجا به معرفی و بررسی آنها می پردازیم.

۱-۹-۱- اکتب:

برخورد آرای مسلمانان و مسیحیان تفاهمات و سوء تفاهمات، نوشته ویلیام مونتگمری وات^۱؛ کتاب حاوی شرح برخورد آرای مذهبی مسلمانان و مسیحیان از ظهور اسلام تا عصر حاضر است. مولف ابتدا زمینه انشعاب دین مسیح را توضیح می دهد و تاثیرات آن را در بینشها و برداشتهای مسلمانان روشن می کند. سپس در نه فصل با عناوین مختلف و در دورانهای مختلف به بررسی ارتباطات و برخوردهای مسیحیان و مسلمانان می پردازد. وات در فصل پنجم که عنوان تقابلها در دوران حاکمیت مسلمانان است به بررسی و بیان جدل و احتجاجات دینی مسلمانان و مسیحیان می پردازد و به ذکر یک نمونه مناظره مبادرت می ورزد که بین مهدی عباسی و جاثلیق تیموئی رئیس مذهب نسطوریان عراق انجام شده است. وات تنها به ذکر این جلسه اکتفا نموده و از آوردن نمونه های دیگر در میان افراد مختلف خودداری می ورزد که تفاوت عمده با پژوهش در دست کار نیز همین است.

در رابطه با مناظرات مسلمانان و زرتشتیان، کتاب ستیز و سازش/نوشته جمشید گرشاسپ چوکسی/ترجمه نادر میرسعیدی^۲ که روند ورود اسلام به ایران و واکنش زرتشتیان نسبت به اسلام و تعالیم آنرا بیان کرده و همچنین ابعاد مختلف زندگی زرتشتیان را تا اواخر سده هفتم ه.ق مورد بررسی قرار داده است، در فصل اول کتاب که تحت عنوان از جدال تا همزیستی می باشد اشاره ای به حضور زرتشتیان در دربار خلفای اموی و عباسی و شرکت آنها در جلسات بحث و مناظره، که زیر نظر یحیی بن خالد برمکی، وزیر هادی عباسی و همچنین مناظرات انجام شده در زمان مامون برگزار می شده است، اشاره کرده اما موضوعات مناظره و بحث برانگیز میان آنها را بیان نکرده و تنها به ذکر اینکه آنها در مناظراتی شرکت کرده اند اکتفا نموده است.

^۱ ویلیام مونتگمری وات، ۱۳۷۳، برخورد آرای مسلمانان و مسیحیان (تفاهمات و سوء تفاهمات)، ترجمه محمدحسین آریا، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

^۲ جمشید گرشاسپ چوکسی، ۱۳۸۱، ستیز و سازش زرتشتیان مغلوب و مسلمانان غالب در جامعه ایران نخستین سده های اسلامی، ترجمه نادر میرسعیدی، تهران، ققنوس.

کتاب چهره مسیح در ادبیات فارسی، نوشته دکتر قمر آریان^۱؛ که مطالعه جامع و کاملی پیرامون مسیح و مسیحیت می‌باشد، در فصلی جداگانه تحت عنوان مناظرات و روددمتکلمین اسلامی و فرق نصاری، نویسنده به بیان وجود مناظرات میان مسیحیان با متکلمین و همچنین مسلمانان می‌پردازد و همچنین موارد مورد بحث و مناظره میان آنها را نیز بیان می‌کند اما با اینحال به صورت مفصل به تفسیر و توضیح آنها نمی‌پردازد و تنها به صورت تیتروار آنها را بیان می‌کند، و حتی گفتگوهای انجام شده و پرسش و پاسخ‌های میان آنها را نیز نادیده گرفته است.

تاریخ ایران بعد از اسلام، نوشته عبدالحسین زرین کوب^۲؛ این کتاب شامل وضعیت دولت ساسانی به‌ویژه با توضیحات بیشتر در رابطه با ادوار پایانی این حکومت، شرایط اعراب پیش از حمله به ایران، حضور آنان در سرزمین ایران، تشکیل حکومت‌های اموی و عباسی، واکنش و نهضت‌های شکل گرفته از سوی ایرانیان در برخورد با فاتحان عرب و تشکیل نخستین حکومت‌های ایرانی پس از فتح ایران را به شکل منسجم و تاحدودی مفصل مورد بحث قرار داده است. نویسنده در فصلی تحت عنوان دنیای هزار و یک شب به تشکیل دولت عباسی و حضور ایرانیان و موالی در دستگاه اداری و حکومتی عباسیان و دیگر ابعاد این دولت می‌پردازد. در همین فصل بخشی با عنوان مناظرات با اهل کتاب مطرح شده که به تشکیل مناظرات، برخورد خلفای عباسی با این مجالس و همچنین گروه‌های مناظره‌کننده و مسائل مطرح شده در میان آنان به صورت مختصر پرداخته و از ذکر و تفسیر بیشتر در این رابطه خودداری می‌ورزد و همین مسئله و اینکه دسته بندی اقلیت‌ها، بیان و بررسی مناظرات آنان به صورت کامل، شیوه‌ها و روش‌های آنان در این مجالس سبب تفاوت این اثر با پژوهش در دست-کار می‌باشد.

کارنامه اسلام، نوشته عبدالحسین زرین کوب^۳؛ این کتاب در بخش‌های مختلف به بررسی کارنامه علمی و فرهنگی مسلمانان از قرون نخستین به بعد می‌پردازد. نویسنده در بخش‌هایی تحت عنوان ملل و نحل، عقاید و مذاهب همچنین فلسفه و کلام و حکمت به حضور اقلیت‌های دینی در جوامع اسلامی و اقدامات آنان از قبیل بحث و مناظره با مسلمانان اشاره نموده و به بیان نگاه خلفای عباسی

^۱ قمر آریان، ۱۳۶۹، چهره مسیح در ادبیات فارسی، تهران، معین.

^۲ عبدالحسین زرین کوب، ۱۳۶۹، تاریخ ایران بعد از اسلام، تهران، امیرکبیر.

^۳ عبدالحسین زرین کوب، ۱۳۴۸، کارنامه اسلام، تهران، شرکت سهامی انتشار.

به این گونه مجالس و اقلیت‌ها پرداخته است اما این کتاب به صورت مختصر و تاحدودی فهرست-وار به این موضوع اشاره کرده و همین مایه تفاوت با پژوهش در دست کار می‌باشد.

۱-۹-۱-۲ مقالات:

در رابطه با مناظرات مسیحیان با دیگر ادایان از جمله مسلمانان، مقاله *مروری بر وضعیت مسیحیان ایران از قرن اول تا چهارم هجری* نوشته ی شهر بانو دلیری^۱ را ذکر خواهم نمود، در این مقاله ایشان ضمن بررسی وضعیت مسیحیان در آن زمان، به نقش آنها در دوران اسلامی و فعالیت های علمی مسیحیان نیز پرداخته است و در خلال همین بحث به مناظرات میان آنها با مسلمانان بخصوص در زمان مأمون نیز اشاره کرده است.

مقاله مانویان مجذوب تعالیم اسلامی می‌شوند/نوشته داود الهامی^۲ به بر گزار شدن مناظرات در دربار مامون و همچنین شرکت مانویان در آنها اشاره کرده و به نقل از عقدالفرید یک نمونه از این مناظرات را نیز آورده که میان مامون و یک شخص مانوی بر گزار شده است، الهامی به همین حد بسنده می‌کند و از بیان موضوعات و دیگر مناظرات انجام شده در میان آنها خودداری می‌کند.

ردیه نویسی بر مانویت در عصر اسلامی/نوشته احمد طاهری عراقی^۳، به حضور مانویان در مناظرات قرون نخستین اسلامی و همچنین وجود مناظرات میان این گروه با مسیحیان، زرتشتیان و مسلمانان که گاه منجر به تالیف کتبی بر علیه عقاید و باورهای مانویان می‌شده، که این عمل تحت عنوان ردیه نویسی بر مانویان آمده است، اشاره کرده، لیکن همانند دیگر مقاله به بسط و گسترش این موضوع نمی‌پردازد و به همین حد بسنده می‌نماید.

حیات سیاسی مانویان در قرون نخستین اسلامی/نوشته حسین مفتخری و راحله ضائقی^۴، ظهور مانی و گسترش این دین در ایران و همچنین حیات مانویان در دوران اسلامی را مورد بررسی قرار داده و در خلال آن به این نکته، که مانویان در دوران اسلامی با عنوان زندیق زندگی کرده‌اند و در مناظرات و فعالیت‌های مختلف شرکت داشته‌اند، نیز می‌پردازد و در این مقاله نیز همانند دو مقاله

^۱شهربانودلیری، *مروری بر وضعیت مسیحیان ایران از قرن اول تا چهارم هجری*، تاریخ اسلام در آینه پژوهش، بهار ۱۳۸۴، شماره ۵، از ص ۱۵۶-۱۳۹

^۲داوود الهامی، *مانویان مجذوب تعالیم اسلامی می‌شوند*، درس‌هایی از مکتب اسلام، سال پانزدهم، شماره ۴، صص ۳۲-۲۷.

^۳احمد طاهری عراقی، *ردیه نویسی بر مانویت در عصر اسلامی*، مقالات و بررسی‌ها، شماره ۴۵ و ۴۶، صص ۱۵۰-۱۳۵.

^۴حسین مفتخری و راحله ضائقی، *حیات سیاسی مانویان در قرن‌های نخستین اسلامی*، نامه تاریخ پژوهان، ش ۱۱، صص ۱۸۱-۱۵۶.

دیگر مناظرات فقط به صورت اشاره‌ای آمده‌اند و از توضیح و تفسیر بیشتر در خصوص این موضوع خودداری می‌کند.

در تحقیقات و مقالات خارجی نیز پژوهشگرانی به انجام پژوهش در این زمینه اقدام نموده‌اند که سه مقاله زیر را استخراج نمودم.

David. J. Wasserstein. The "Majlis of al- Rida": A Religious Debate in the Court of the Caliph Al ° Ma'mun as Represented in a Shi'i Hagiographical Work about the Eighth Imam Ali ibn Musa al-Rida^۱.

در این مقاله، دیوید واسواشتاین مجالس مناظره امام رضا را براساس شخصیت حاکم (مامون)، ویژگی‌های مجالس و موضوع‌های مورد بحث را تحلیل می‌کند و گزارشی مختصر از جلسه مناظره امام با سران ادیان می‌دهد. و این موضوع را بر اساس گزارشی که در دو منبع *عیون/الاحبار و التوحید* آمده است بررسی می‌کند. نقطه تمایز این مقاله با پژوهش پیش رو در تکیه نویسنده بر یک جلسه مناظره امام در حضور مامون است، در حالی که این پژوهش به تمامی مناظرات امام رضا با سران اقلیت‌ها پرداخته است.

David Thomas, Two Muslim-Christian Debates from the Early Shiite Tradition^۲.

در این مقاله دیوید توماس به بررسی مناظره امام با جاثلیق مسیحی در مناظره معروف ایشان در حضور مامون توجه کرده و به تحلیل دیالوگ‌های رد و بدل شده در میان آنها پرداخته است. از آنجایی که این مقاله تنها به مناظره امام با رهبر مسیحی پرداخته و در مقابل پژوهش پیش‌رو دیگر مناظرات ایشان را نیز به بحث گذاشته تفاوت این دو اثر در این امر می‌باشد.

Steven M. Wasserstrom, Between Muslim and Jew. The Problem of Symbiosis under Early Islam.^۳

^۱ David Thomas, Two Muslim-Christian Debates from the Early Shiite Tradition , Journal of Semitic Studies, XXXIII, ۱۹۸۸, pp.۵۳-۸۰, esp. pp. ۶۵-۸۰; at pp. ۶۵-۷۵.

^۲ Steven M. Wasserstrom, Between Muslim and Jew. The Problem of Symbiosis Under Early Islam, (Princeton University Press), ۱۹۹۵, pp. ۱۱۳-۱۶.

در این مقاله نیز استیون واستراسترام به بخشی از مناظره امام رضا با رهبر یهودیان در مناظره ایشان با سران ادیان در حضور مامون توجه کرده و به تحلیل گفتگوی آنها پرداخته است.

۱-۹-۳ پایان نامه:

پایان نامه سیاست عباسیان در قبال مسیحیان در قرون دوم و سوم هجری نوشته آقای رحمان فتاح زاده^۱، این پژوهش سیاست عباسیان در قرون دوم و سوم هجری در قبال مسیحیان را مدنظر قرار می‌دهد و بیشتر به مسائل اقتصادی و اوضاع اجتماعی آنان توجه نموده و بعلاوه به نقش آنان در مناظرات آن عصر نیز اشاره‌ای نکرده و همین تفاوت آن با پژوهش در دست کار است.

اصول آزاد اندیشی با تکیه بر مناظرات امام رضا(ع) نوشته خانم مریم سلیمی^۲، این پژوهش تنها به مناظرات امام رضا آنها فقط جلسه‌ای که در مرو برگزار شده است برای نمونه پرداخته و استفاده از منابع را به منابع حدیثی شیعه تقلیل داده و از تحقیقات جدید تاریخی نیز در کنار آنها استفاده نموده است لذا استفاده از منابع، پرداختن به مناظرات امام رضا و آنها تنها یک جلسه از تفاوت‌های عمده این پژوهش با تحقیق پیش رو است.

۱۰-۱ بررسی و معرفی منابع و مآخذ

۱-۱۰-۱ منابع تاریخی

الفهرست^۳: دانشنامه‌ای مشهور از ابن ندیم که تاریخ فرهنگ، ادبیات و مذهب را از ادوار قبل از اسلام تا سده چهارم قمری به شکل بدیعی به تصویر می‌کشد. این کتاب نه تنها به مثابه دانشنامه‌ای است که تاریخ فرهنگ، ادبیات و مذهب را از ادوار قبل از اسلام تا عصر نویسنده (سده ۴ق) به شکل بدیعی به تصویر می‌کشد، بلکه خصوصیات کتاب شناسی نیز دارد و چنانکه از مقدمه کوتاه آن برمی‌آید ابن ندیم مصمم بوده است تا فهرستی از کلیه آثاری که به زبان عربی توسط نویسندگان عرب و غیرعرب تألیف شده بوده، با تراجم مؤلفان آنها به دست دهد، اما مطالعه الفهرست نشان می‌دهد که محتوای

^۱ رحمان فتاح زاده، ۱۳۸۸، سیاست عباسیان در قبال مسیحیان در قرون دوم و سوم هجری، پایان نامه مقطع ارشد، استاد راهنما سیدحسن فلاح زاده، دانشگاه باقرالعلوم.

^۲ مریم میرسلیمی، ۱۳۹۱، اصول مناظره و آزاد اندیشی با تکیه بر مناظرات امام رضا(ع)، پایان نامه مقطع ارشد، استاد راهنما مصلاهی‌پور، دانشگاه ادابین و مذاهب اسلامی.

^۳ ابن ندیم، ۱۳۴۳، الفهرست، ترجمه رضا تجدد، تهران، انتشارات کتابخانه ابن‌سینا.

این کتاب گسترده‌تر از آن است که مؤلف خود در مقدمه وعده داده است. چنانچه در بخش مربوط به مانویه، از میان مذاهب و ادیان غیراسلامی، اطلاعات ابن ندیم حائز اهمیت بسیار است و به عنوان یکی از مهم‌ترین منابع برای شناخت این آیین به شمار می‌رود.

بیان‌الادیان^۱: از کتاب‌های قدیمی فارسی درباره ادیان و مذاهب نوشته ابوالمعالی محمد بن عبیدالله عالم قرن پنجم است. کتاب مذکور در پنج باب به شرح زیر به رشته تحریر درآمده است:

باب اول: در پیدا کردن آنکه در همه روزگاراها به همه اقلیم‌ها بیشتر خلق به صانع عزوجل مقرر بوده‌اند و مقرند.

باب دوم: در بیان مذاهب‌ها که پیش از اسلام داشته‌اند.

باب سوم: در بیان این خبر که پیغامبر علیه‌السلام گفت: امت من پس از من به هفتاد و سه فرقه شوند و وجه اسناد آن خبر و شرح و معنی آن.

باب چهارم: در بیان مذاهب‌های اسلام و پیدا کردن مقاتل هر یکی و شرح القاب ایشان به استقصا.

باب پنجم: در پیدا کردن حکایات و نوادر گروهی که بیرون آمدند و دعوی‌های محال کردند، گروهی دعوی خدایی و گروهی دعوی پیغامبری. نویسنده در باب دوم در ضمن بیان ادیان و مذاهبی که پیش از اسلام بوده‌اند به مناظرات مانویان در زمان مامون اشاره می‌کند و به ذکر نمونه‌ای از آنها نیز مبادرت می‌ورزد.

تاریخ بغداد^۲: تاریخ بغداد (یا تاریخ مدینه‌السلام)، اثری مهم در بیست و چهار جلد به عربی در

شرح حال عالمان و محدثان و بزرگان بغداد، تألیف خطیب بغدادی، عالم قرن پنجم است. تاریخ بغداد با مقدمه‌ای مفصل آغاز می‌شود که مشتمل است بر وصف‌های تاریخی و جغرافیایی، و نیز بیان آثار تمدنی بغداد از جمله آغاز بنا، وجه تسمیه، حدود و مساحت، رودخانه‌ها، پل‌ها، مسجدها، مقبره‌ها و بناها.

^۱ ابوالمعالی، ۱۳۴۲، بیان‌الادیان، ترجمه هاشم رضی، تهران، موسسه مطبوعاتی فراهانی.

^۲ خطیب بغدادی، ۱۴۱۷ق، تاریخ بغداد، بیروت، دارالکتب العلمیه.

چون بغداد پایتخت عباسیان و بزرگترین مرکز علم و سیاست و مورد توجه دانشوران و متفکران و ادیبان آن زمان بوده است، و بررسی موضع نگاری آن‌جا در فهم ماهیت تمدن اسلامی اهمیت ویژه‌ای دارد، همچنین با توجه به از بین رفتن اغلب آثاری که در این زمینه نوشته شده، مقدمه مذکور اهمیت یافته و منبعی مهم برای هرگونه تحقیق در این باره دانسته شده است. مؤلف در مقدمه، همانند بخش اصلی کتاب، مطالب را به شیوه محدثان، با نقل اسناد و نام راویان بیان کرده و گاه مشاهدات خود را از بغداد نوشته است. خطیب، پس از مقدمه، به متن اصلی کتاب که شرح حال بزرگان بغداد است، می‌پردازد و در همین قسمت از کتاب به مناظرات مسلمانان با اقلیت‌ها و فضای آن به ویژه در عصر مامون اشاره می‌کند.

العقد الفرید:^۱ نوشته ادیب سده سوم ابن عبدربه شهاب الدین ابو عمرو احمد بن محمد (۲۴۶-۳۲۸ ق) شاعر و ادیب بزرگ اندلسی است؛ کتاب در موضوع اخبار حکایت و بصورت منظوم به زبان عربی است. با توجه به اینکه زمان حیات نویسنده با محدوده زمانی پژوهش مصادف است، لذا کتاب از منابع دست اول در رابطه با مناظرات است و نویسنده نیز در بخش‌هایی از کتاب جلساتی از مناظرات انجام شده در زمان خلفای عباسی به ویژه مامون را ذکر کرده است.

از ویژگی‌های این کتاب می‌توان به این ویژگی اشاره کرد که برخی از بخش‌های آن با توجه به جامعیت و استقلال موضوع آنها، کتاب‌هایی جداگانه به شمار می‌رود. از آن جمله است بخش نوزدهم که بحث مفصلی درباره عروض در بر دارد گذشته از این العقد از نظر تاریخ اندلس نیز اهمیت فراوان دارد چرا که مؤلف خود شاهد حوادث مذکور در کتاب بوده است. اخبار و روایات تاریخی که ابن عبدربه از منابعی که در دسترس ما نیست نقل می‌کند، دیگر ویژگی کتاب به شمار می‌آید. از آنجا که ابن عبدربه، مانند ابن قتیبه، سر آن داشته است که کتابش از گزند کهنگی در امان بماند و عامه مردم کتاب خوان از آن بهره مند شوند و دارای چنان جاذبه‌ای باشد که در سفر و حضر آن را فرو نگذارند، سخت به ایجاز می‌پرداخته و گذشته از حذف اسناد روایات و حکایات از تکرار موضوعات - حتی اگر بی فایده هم نمی‌بوده - دوری جسته و از سوی دیگر از آوردن داستانهای نکته آمیز، حتی شوخی‌های زننده و تعبیرات مستهجن ابائی نداشته است.

^۱ ابن عبدربه، *عقد الفرید*، محقق / مصحح: مفید محمد قمیحه، بیروت، دار الکتب العلمیه.